

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Олександр Лотоцький

**П. О. Куліш та
М. П. Драгоманов
у їх листуванні**

ПРАГА 1937

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Олександр Лотоцький

П. О. Куліш та
М. П. Драгоманов
у їх листуванні

ПРАГА 1937

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні.

В архіві М. П. Драгоманова, який щасливою нагодою набув Український Науковий Інститут у Варшаві, серед інших листів од численних кореспондентів М. Драгоманова, знайшлися листи П. Куліша. З нагоди 40-ліття з дня смерті останнього своєчасним буде оголосити бодай деякі витяги з того листування, бо обставини місця не дозволяють уповні ті листи подати.

Всіх листів 36. Обіймають вони дві доби життя і відносин між згаданими нашими діячами. Перша доба — од 5.VII. 1875 р. по 22.III. 1883 р., друга, по десятилітній перерві, — од 9.I. 1893 р. по 6.VII. (ст. ст.) 1895 р., — останній лист писаний вже по смерті Драгоманова († 15.VI. н. ст. 1895 р.).

Особисте знайомство Куліша з Драгомановим почалось ще до їх сталого листування, правдоподібно — у зв'язку з працею Драгоманова над українськими піснями та з працею Куліша над перекладом св. Письма на українську мову. В листах Куліша знаходимо вказівки на їх спільні інтереси в дослідях над піснями. Ще частіше говорилося про українські переклади св. Письма та про поширення тих перекладів. „Бувши у Києві, — писав Драгоманов 1.VIII. 1874 р. до Мелитона Бучинського, — П. А. Куліш дав мені записку на 500 екз. евангелія“ („Збірник філол. секції Н. Т. ім. Т. Шевченка“, XIII, 324). До того ж часу (1.VII. 1874) належить лист Куліша з Петербурга до І. Пулюя, де Куліш згадує, що був тоді у Драгоманова. „Се Драгоманов одкрив мені очі на „отвертий лист“*). Я написав той лист у його, серед розмови, та й забув“ (ibid., XXII, 17). Отже р. 1874 Куліш та Драгоманов були вже особисто знайомі. У листі з 6.VIII. 1875 р. Куліш звертається до Драгоманова як уже до знайомого та жалкує, що при побаченні не довелося їм поговорити про літературу. Знайомство було вже тоді досить близьке, бо у листах того часу кореспонденти діляться своїми враженнями, — напр., своїм розчаруванням щодо галицьких земляків. В листі до Пулюя з Петербургу 16.VI. 1874 Куліш пише: „Велики должны быть грѣхи наши передъ Господомъ, если онъ наказалъ насъ такими братьями“. Сими словами розпочинає Драгоманів свій останній лист до мене про немоготу зварити з Галичанами хоч аби-яку кашу... Тепер знаю галицьких братів й інших людей остерегаю, от хоч би Др[агоманов]а“.

За першу добу листування Куліша з Драгомановим тон їх кореспонденції був діловий, сухуватий, — сама мова листів — російська. З листів Куліша до І. Пулюя можна бачити, що Куліш тоді й особисто до Драгоманова та головню до його політичної діяльності ставився неприхильно. 15.VII. 1876 р. він пише: „Новий Завіт, переложений українщиною, оддав я Драгоманову через те, щоб не гаяти часу и не втрачатись на його пе-

*) Серед листів Куліша до Драгоманова заховався такий „отвертий лист“ у формі довіреності: „Пану профессору Драгоманову довіряю всі мої справи що до Псалтиря й до Св. Письма. Як він, побачивши по ділу, схоче, так нехай воно й станеться. П. Куліш. 1875, іюля 5. Київ“.

чатаннє, тільки ж я йому дозволив напечатати друге виданнє и правда, що сказав: що хочте, те й чиніте... Коли схочете, матимете од мене довіренность на процес из Драгомановим за привлащеннє чужої власности" (Ibid. 29). До процесу, звісно, не дійшло, але застережливе відношення Куліша до Драгоманова залишилося. В 70-х роках Куліш оцінював громадянську позицію Драгоманова дуже негативно, — як се натурально виходило з його тодішнього громадянського світогляду. 14.III. 1877 пише він з Москви до того ж самого кореспондента: „Коли знаєте, як визволити св. Письмо з поганих рук, дак я Вам поможу яким хочете листом. А міні не можна було и ні по чому було знати, що з Драгоманова вийде другий демагог. Не про гроші я дбав, перекладаючи апостольські писання, то й не жалкую, що гроші в мене вкрадуть, коли справді Драгоманов продасть рукопись, а гроші оберне на свої дурниці“. За місяць пізніше (10.IV. 1877) Куліш знову пише з хутора: „Не знав я, що Драгоман скрутиться од нигилизму, та й оддав йому рукопись Нового Завіту. Тепер би рад од його одібрати, та не знаю як. Посилаю через Вас на вдачу лист до його. Може він и верне.*)... Ведіте контр-пропаганду Драгомановщини: навчайте Русь думати руським, а не козацьким та гайдамацьким розумом“ (ibid., 33).

Сими загальними відомостями уважаємо за слушне попередити наш звіт про листування П. Куліша з М. Драгомановим, висловлюючи при тім сердечну подяку за фактичні щодо біографії Куліша вказівки проф. Д. Дорошенкові, який спеціально интересується тою біографією.

Перший лист — з 6.VIII. 1875 року. Драгоманов у літку тогож року виїздив до Галичини, туди ж збирався поїхати й Куліш та пробути там з місяць. Лист писаний з Петербургу, де в друкарні „Товарищество Общественная Польза“ друкувалася Кулішева „Історія возсоединенія Руси“. Ідеї, що ними перейнята ся праця, відбиваються і на змісті листа. „Золотий сон“, про який згадує Куліш в листі, се — план, який запропонував Куліш французькому ученому А. Рамбо (план сей не здійснено) — видати „Історію“ в мові французькій.

Ось той перший лист:

1875, авг. 6.

Многоуважаемый Михайло Петровичъ,

Отъ души благодарю за К. Телеграфъ, въ которомъ я нашелъ нѣсколько весьма интересныхъ и полезныхъ статей. Послѣ Вашей присылки, эта газета уже мнѣ не высылалась. Миръ праху ея!

Послѣдніе этнографическіе матеріалы переданы мною, года два тому назадъ, Рудченку; а потомъ житейскія тревоженія не дали мнѣ заняться народовѣдніемъ, а чтенія для исторіи окончательно поглотили все мое время.

Жаль, что деньги не дали намъ поговорить о литературѣ. Она у насъ идетъ какъ-то въ разбродъ. Кто чтó задумаетъ, то и творитъ, не глядя на другихъ и ни съ кѣмъ не совѣтуясь. Мы до сихъ поръ козакуемъ, даже дискредитуя козачество. Будь у насъ литературный центръ, — дѣло стояло бы иначе. Попытки кіянь прицѣпиться къ одной и къ другой газетѣ оказались тщетными; а я во вѣки вѣковъ не

*) Среди пачки листів Куліша до Драгоманова маємо і сей його лист суто-офіційного тону:

„Милостивый Государь, Михаилъ Петровичъ,

Года два тому назадъ передалъ я Вамъ мою рукопись перевода на украинскую рѣчь апостольскихъ дѣяній и посланій, съ предоставленіемъ Вамъ права издать ее на пользу галицкаго простонародья. Теперь я нахожу возможнымъ заняться этимъ дѣломъ лично во время моего пребывания за границею, почему покорнѣйше прошу Васъ возвратитъ мнѣ означенную рукопись черезъ доктора Ивана Пулюя, который взялся доставить Вамъ это письмо. Съ истиннымъ уваженіемъ имѣю честь быть Вашимъ покорнымъ слугою П. Кулишъ.

1877, аурѣля 10^а.

сойдусь въ умственныхъ интересахъ съ москвичами или петербуржцами. Тѣмъ не мѣняе, однакожъ, я не опускаю рукъ — работаю. У меня свои виды, которыхъ въ двухъ строкахъ не объяснишь. Потолкуемъ при свиданіи, а теперь позвольте сообщить Вамъ конфиденціально слѣдующее.

Петербургскій климатъ слишкомъ суровъ для меня. Книгу мою писалъ я въ болѣзненномъ состояніи и не долго могъ бы еще такъ работать. Мнѣ надобно проводить холодное время года за границею, а теплое — въ хуторѣ. Перемѣщеніе типографіи Общ. Пользы изъ наемнаго въ собственный домъ было причиною, что посланной въ Петербургъ рукописи еще не набирали. Я выгребовалъ ее для пополненія новыми матеріалами, а между тѣмъ у меня въ умѣ явилась вотъ какая мысль.

Издать въ усовершенствованномъ видѣ два тома исторіи на французскомъ языкѣ, а третій — въ видѣ произведенія оригинальнаго, съ тѣмъ чтобы потомъ продать оригинальную рукопись въ Петербургѣ. Еслибъ это не былъ золотой сонъ, который часто снится человѣку, нуждающемуся въ средствахъ къ существованію, то я получилъ бы возможность прожить по полугодію на югѣ, а съ моимъ проживаніемъ на югѣ можно было бы соединить изданіе журнала, объединяющаго духовные интересы Галиціи, Малороссіи и Славянщины. Пусть этотъ журналъ будетъ даже и Правда, лишь бы не наполнялся чепухою. Что касается до языка, то надобно принять за правило, что оба русскія нарѣчія одинаково намъ принадлежатъ, такъ какъ мы не только ихъ созидатели, но виновники и всего прогресса русскаго общества (иногда даже по неволѣ). Еще въ эпилогѣ къ Черной Радѣ я писалъ, что кончится дѣло сліяніемъ ихъ въ одинъ. Такъ я и теперь думаю. Дайте нашему народу волю устраивать свою науку, судъ и церковную проповѣдь, онъ выра(бо)таетъ украинскую рѣчь по-шевченковски или обработаетъ московскую рѣчь по-пушкински. Шевченко построилъ свой стихъ на пушкинскомъ, взявши матеріалъ изъ пѣснп, а Пушкинъ, родясь въ другой разъ, перемололъ бы шевченковъ стихъ и спекъ новый языкъ въ сѣверно-русской печкѣ. Двумъ языкамъ едвали уцѣлѣтъ, развиваясь въ гармоніи съ жизнью, которая такъ перевила въ обоихъ дѣлахъ и интересахъ. Поэтому я бы смѣло издавалъ журналъ на обоихъ языкахъ, смотря по тому, кто изъ сотрудниковъ во что гораздъ, а при журналѣ — пономерныя книги и переводъ библіи. Свободу слова я бы простиралъ не далѣе того, какъ дозволилъ бы народъ, уважающій монархизмъ, какъ спасеніе отъ царьковъ или королятъ: это въ народѣ чувство традиціонное. Иначе произойдетъ безцѣльное ожесточеніе молодежи и возбужденіе властей къ стѣсненію украинскаго движенія, словомъ возня, скачка съ пренятствіями. Обращаюмъ моего либерализма можетъ служить посланная Альфреду Рамбо статья моя: Русская козакоманія. Этого направленія я придерживусь и въ тѣхъ томахъ исторіи, которые, если это угодно небесамъ, будутъ печататься за границею. А въ Петербургѣ я уже рѣшилъ не жить: послалъ просьбу объ отставкѣ. Все сіе совокупите съ неизвѣстными мнѣ данными и если я на чтонибудь могу быть полезенъ въ общемъ умственномъ движеніи, то я — къ Вашимъ услугамъ. Если бы даже мы и очень разошлись въ программѣ дѣйствій, то я готовъ служить Вамъ простымъ надзирателемъ за какиминибудь печатными дѣлами, не принимая участія въ редакціи и отвѣтственности за содержаніе.

Потрудитесь увѣдомить въ двухъ строкахъ Ивана Ив. Бѣлозерскаго Venezia, poste restante, можетъ ли онъ выслать свою бібліотеку на Ваше имя, яко на профессорское. Очень обяжете.

За границу выѣду не раньше октября, или конца сентября, и проживу съ мѣсяцъ во Львовѣ. Поразвѣдайте при случаѣ о квартирѣ въ одну или двѣ комнаты“.

Відновлює своє листування Куліш через два роки.

В листі (без дати) Куліш, між иншим, повідомляє в Р. S.: „Петербургс[кі]й Вольфъ издаєть иллюстр[и]рованные „Родные Отголоски“ на украинскомъ языкѣ, — даже предисловіе по украински. Я перевелъ для него штукъ пятнадцать великорусскихъ стихотвореній“. Очевидно, цензурні умови перешкодили сій книжці появиться у світ.

В кінці 1881 р. Куліш виїздить закордон з широкими літературними планами, вийшовши з російського підданства, і пробує закордоном до весни 1883 р. З Відня листується з Драгомановим, який (по виїзді закордон в березні 1876 р.) проживає у Женеві до свого переїзду до Болгарії у 1889 р.

27. XI. 1882 р., повідомляючи Драгоманова з Відня про свій намір переїхати до Швейцарії, Куліш додає у Р. S.:

„Меня въ Швейцарію привлекаетъ возможность печатать невозможное въ Австріи, а вслѣдъ за тѣмъ и возможное. Моя невинная по заглавію поема принадле-

жити къ невозможному. Очень жаль, что у Васъ нѣтъ акцентованныхъ буквъ. Уда-
ренія для насъ необходимы. Напримѣръ:

Тумані с туманами до купи злилися...

Будутъ читать по отвычкѣ отъ украинщины: „Тумані с туманами“, стихъ и про-
палъ! А часто пропадетъ и самое значеніе слова. Наша нація — или беззубая баба,
или беззуба дитина: ее надобно кормить, во всякомъ случаѣ, молокомъ, что касается
собственно родного языка. Недоріка, страшѣнна недоріка!“

В листі 20. XII. 1882 р. Куліш повідомляє Драгоманова про свій намір
видати у Київі брошуру.*)

„Брошюру мою послалъ я Старицкому въ Кієвъ для представленія въ цензуру.
Можетъ быть, она тамъ найдетъ издателя. Если же цензура испортитъ ее, то напе-
чатаю за границею, хотя это будетъ уже post festum. Мнѣ хотѣлось бы напечатать
скорѣе поэму и сборникъ мелкихъ стихотвореній, написанныхъ по выѣздѣ изъ Львова.
Можетъ быть, нѣкоторыя изъ моихъ мыслей послужили бы руководствомъ для новыхъ
дѣятелей украинской идеи въ антипоповскомъ и антидеспотскомъ духѣ... Благодарю
за 47 и 50 ММ Вольнаго Слова. Я здѣсь его не читаю, чуждаясь товарищества „Січ“,
хотя оно меня и приглашало“.

В листі 2. I. 1883 р. н. ст. Куліш згадує про запис думи від кобзаря
Шута:

„Въ кієвскомъ Вашемъ изданіи украинскихъ пѣсень сказано, что одна дума мною
составлена изъ нѣсколькихъ. Вовсе нѣтъ. Эту думу записалъ я отъ Андрея Шута; но,
такъ какъ онъ свое ремесло оставилъ ради церкви, то и перзабылъ нѣкоторыя
мѣста. Я, по его указанію, списалъ думу отъ его учениковъ и пополнилъ ихъ пѣ-
ніемъ пробѣлы. Они, по другимъ причинамъ, помнили не все. Еслибы напечатать каж-
дую версію отдѣльно, вышли бы лоскутья, болѣе или менѣе искаженные незнаніемъ“.

Дуже цікавий лист Куліша з 7. III. 1883 н. ст. з Львова про „форму-
вання ідей“ Куліша та про його літературні плани:

„Что касается до моихъ идей, то онѣ всѣ налицо въ моемъ печатномъ словѣ.
Формировались онѣ по мѣрѣ изученія родной и всеобщей исторіи. Приятно было бы
потолковать съ Вами изустно, а переписки для этого недостаточно. „Смущаетъ“ Васъ
то, что я высказываю, а меня — то, что высказываете Вы. Каждому изъ насъ жела-
тельно единомысліе, но мы не достигли его годами добросовѣстнаго труда. Видно
подобаѣтъ быть на свѣгѣ и торіямъ и вигамъ даже въ такомъ народцѣ, который со-
стоитъ изъ нѣсколькихъ десятковъ человѣкъ. Я впрочемъ не совсѣмъ торъ и не со-
всѣмъ вигъ, да и ни отъ кого не желаю, чтобы онъ былъ исключительнымъ, крайнимъ.
Подобаѣтъ быть между нами и литературнымъ боямъ, хотя и безразсудно нападать
на людей, отличающихся самоотверженіемъ. Каждый думаетъ, что его партія или его
политическая идея восторжествуетъ, и спѣшитъ сокрушать все противорѣчащее, а оно
во всякомъ случаѣ для общаго дѣла необходимо“.

Все это я пишу единственно потому, что Вы (закреслено и зъ я в и л и) выска-
зали желаніе изложить мнѣ Вашъ взглядъ на мои идеи „съ полной откровенностію“. Конечно я буду радъ Вашему письму, но, (закреслено у в а ж а я) цѣня дорого Ваше
время, боюсь оказаться неспособнымъ къ перемѣнѣ моихъ мнѣній. Еслибы это случи-
лось, не припишите моему невниманію къ чужимъ сужденіямъ.

Душевно благодаренъ Вамъ за указаніе книгъ по изученію Аравіи etc. Ваша го-
товность достать и прислать коечто на три недѣли трогаетъ меня. Но теперь въ этомъ
нѣтъ еще надобности. Случай предоставилъ когда-то въ мое распоряженіе бібліотеку
одного несчастнаго оріенталиста. Многого я до сихъ поръ не читалъ; теперь прочи-
таю. Она въ хуторѣ, куда я їду на дняхъ, а їду по случаю смерти Вольфа, который
уже условился было заплатить мнѣ небольшую сумму за право включить мои
беллетрич. сочиненія въ дешевое изданіе русскихъ (закреслено а в т о р о в ѣ) писате-
лей; сынъ же его повернулъ дѣломъ такъ, что я не имѣю чѣмъ дольше жить за гра-
ницей. Безденежье всегда лежало колодою поперегъ моей дороги. Но я отдохнулъ и
отъ земляковъ и отъ ихъ иноплеменнаго правительства за это время, написалъ кое-
что, чего-бы никакъ не могъ написать подъ матеріальнымъ и нравственнымъ давле-
ніемъ двойного варварства, и каковы бы ни были недостатки написаннаго, все таки
это значительный вкладъ въ украинскую литературу при ея убожествѣ.

*) Мабуть, то була брошура Куліша в приводу реформи ордену Василіяна. Сю
брошуру, в німецькій мові, лейпцігські друкарні відмовилися друкувати, а видану у
Bdwi Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten було сконфісковано.

Здѣсь печатають и дурно и возмутительно медленно (противъ условія). Можеть быть, Вы согласитесь быть издателемъ моихъ рукописей (драма, поема и сборникъ стихотв.), съ тѣмъ, что, еслибы я не разжился на деньги, то покрывать издержки печатанія распродажею моихъ книгъ. Юркевичъ будетъ высылать Шекспира и пр. столько, сколько понадобится. Склоню и „благоразумнаго Галичанина“ къ высылкѣ Новаго Завѣта“.

Про свої літературні плани пише Куліш і в листі з 22.III. тогож року, подаючи при тім „бібліографічну нотатку“ до поеми „Магомет і Хадиза“.

„Здѣсь я живу для печатанія кой чого изъ моихъ сочиненій. Теперь печатается небольшая поэма „Магомет и Хадиза“, въ концѣ которой будетъ помѣщена необходимая для ясности дѣла

„Библиографічна нотатка“.

„Тому хто постеріг би, що матерію, виявлену назвою поеми, вичерпано не всю, автор мусить з'ясувати, що се тільки прелюдія до кількох іншихъ поэм, котрі, маючи кожна свою цілостъ, складатимуть укूपі одніо ціле. У тихъ поемахъ думає він змалювати найвиразнійші прояви Арабо-Магометанської культури, до її занепаду в перевазі над нею варварства, з одного боку — Азіяцького, з другого — Европійського. Не покидаючи рідної України, автор у поезії чужбі житті відпочиватиме духом од Польско-Езуїцького, Москово-Російського и нашого Козако-Українського фанатизму, котрий не дає легко дихати поетові. Як стане йому нatto вже важко в нездоровому вододусі прѣдківських кладовищ, що постали на кўпахъ Польського та Московського трупу, він очинить собі двері на Востокъ, звідкіля прийшли найвищі наші ідеали, найкращі перекази нашого духа“.

Не укажете ли мнѣ хорошей книги о Меккѣ и Мединѣ, составляющихъ сцену дѣйствія второй моей поэмы изъ восточной жизни?

Хотѣлъ бы напечатать здѣсь и „Марусю Богуславку“ да боюсь, какъ бы польская цензура не вооружилась противъ того, что у меня Османъ II говоритъ о папѣ. Не напечатаетъ ли этой поэмы Ваша типографія? А „Д(э)вона“ рѣшительно нельзя тутъ печатать въ полномъ его составѣ; сокращать же не слѣдовало бы“.

Листування Куліша з Драгомановим, перерване на десять літ, відновлюється р. 1893. Листи сеї доби, всі в мові українській, вже визначаються сердечнішим відношенням їх автора до Драгоманова.

В першій листі сеї доби — з 9.I. 1893 р. — Куліш скаржиться на Кониського та Барвінського, що без його відома видрукували в „Правді“ його переклад „Дон-Жуана“, виявляв свої симпатії до „політично спасених“ „Чудацьких думок“ Драгоманова та — дуже характерний психологічний здвиг, хоч і не без значної участі нещирої дипломатії, — своє співчуття до „Народа“, всеж не без застережень. Як знаємо з листування Куліша з Павликом, він, за всієї навіть обмежености своїх засобів, матеріально піддержував „Народ“*) — факт, що не дав права надто просто-лінійно підходити до оцінки соціального світогляду Куліша.

„Високоповажний Земляченко Михайло Петровичу!

Звеселився я не помалу, побачивши Ваше рукописання. Велике спасибі Вам, що виявили мені всю русинську політику... „Зорю“ мені присилають, та я не беру її в руки через дурощі редакції, а через які, шкода ї писати. Більш не бачимо тутенькі русинського нічого ісінько.

Прокав у мене Оленько Барвінський дозволу перепечатати „Чорну Раду“ про вжиток земляків його. Я дозволив. „Раду“ перепечатано, а мені не прислано й примірника: не знаю й як її там надруковано... И газети своєї не подав мені Барвінський ні номерця... Років во два вже буде, як приїхав до мене штучно Оленько Кониський, и штучно (sic) виманив у мене про якийсь (!) альманах (не назвав його, а я й байдуже) переслав „Дон Жуана“. Про Барвінського й про його, як бачу, чортьячу „Правду“ не було (закреслено й) в нас и спомину. От як мою рукопись напечатано в „Правді“!... Перечув я через люде, що її попсовано, та ні Кониський, ні „Правда“, ніхто не прислав мені примірника; а яке право має брехуха „Правда“ друкувати й

*) І в одному з дальших листів (10. II. 1894) Куліш пише: „Писав я до Вас, щоб орудували трома сотнями примірників (більш не печататимемо, поки що) по своїй уподобі. Оце ж, коли б Ваша вподоба була повернути их у гонорар за Народні праці, дак и повертайте, нічого не сумняся; а на дальші видання знайдемо грошей, живучи дома, не на чужій стороні, що мовляв „без вітру шумить“.

продавати відбитки мого зопсованого пересьпіву, про се спитати хіба в пожирателів нетрудженого хліба, езуїт.

Тепер Ви бачите, як я солідарен з Барвіньським и ёго нудиньською партією. А що (закреслено з њ е з) поезуічені Русини пронесуть мое ім'я, вкупі з ім'ям редактора „Правда“, по збаламученій Русі, дак се буде давняшня практика Лойолиних прибежан. Я напечатав би рекламу, запобігаючи такому дуросьвітству, та не знаю, на що й як налягати. Може б Ви допомогли мені, спасібі Вам, приславши сюди проектець. Коли ж Вам „не до поросят“, дак чи не можнаб напечатати сей лист у „Народі“ під назвою: „Лист Кулеша Олельковича Панька до Драгоманенка Петровича Михайла“?

Р. С. Викидайте з нёго що-хотя, а хоч би й увесь пропечатали автентизму ради, про мене не опасуйтесь вічогісінько. Голому розбой не страшен, а мене розбивають и дома й на шляху з 1847 року такі чесні люде, як Дубельт, и такі розумні, як Орлов. Мир праху их! Не відали бо (закреслено и не відають), що творили, (закреслено и що твóрять), як и их достойні преемники не відають, що твóрять.

Що я в коломийській газеті вповаю на людей достойних и в Малій и в Великій Росії, що готові запомагати грішми русинському безголів'ю, дак се ж писано кондичійно: колиб не се та колиб не те... Ви, серединших обставин, забуваєте, що мусимо тут працювати про нашу будущину москво- й києво- (закреслено сько) руську, чи не розвділно руську, під девизом: *faciunt meliora potentes*. Чаємо воскресення мертвих и жизни будущого віка, та й годі. Самі знаєте здорові: що прожилося из давніх давніх достойно и праведно, те не вмере, не поляже в будущині; а коли воно „воскресне в чайнянне живота“, не нам сёго допевнятись. Роби поправді, небоже, дак и Бог поможе: от и вся наша заповідь ненарóждевим. Сею ж бо заповіддю всі царстві и всі народи стоять.

Ваші політично спасенні „Чудацькі Думки“ (вид. перве) я вже маю, дякувати незнаному комусь; а коли прищлете що під прóстим бандеролем, дак воно до мене дійде, вповаю, так, як и Огоновського „Слово о Пълку Игоревѣ“. Адресуйте, спасібі Вам, так: Борзна Черниговской губ. Пантелеймону Александровичу Кулишу. Хуторъ Ганнина Пустинь подъ Борзною, та й більш нічого, а й натто не треба писати *via Kief*, драконська *via*!

Справа газети „Народ“ спасенна також у мене, дарма що я народу не вбачаю там, де нема градації всіх ёго репрезентантів, и дарма, що любий наш Павлик прошколює да чўстрить мене за впослїджуванье мужика (№ 1 нового року). „И будуть послѣдніе паче первых“, да тільки — *conditio sine qua non!* а сїєї-то кондичії й нема, поки що, в мужицтві без градації, що з ёго низини виросла в гору“.

Щиро прихильний до Вашої спасеної справи Р. Б. 1893, місяця студена 9-го руського

Куліш Олелькович Панько.

Хутір Ганнина Пустинь під Борзною“.

Біографічний інтерес має лист з 28.I. 1893, де Куліш оповідає про „важні моменти“ свого життя:

„Вѣлико заслужений Земляченьку

Петровичу Михайло,

Золотом з верху, сьріблом знизу сьсяючий!*)

Пишете: „В теперѣшню важну годину треба еднатись людам, котрі etc. etc. У мене ж важною годиною була й та, як я вивчив, почитуючи, від починку та й до коньця напамять рідні наші думи й пісні, видані р. Б. 1834 в Москві... Прийшов я собі, хлопцюючи, купувати лагоминок, та й заглѣдів якось між ними с півдесятка книжок. „Се вже ви й книжками торгуєте?“ питаю купця. „Ні (каже): Се не було в московського приятеля трохи товару, дак додав завалящими бибулками“. Я розгорнув, та й не скотів уже хлоп'ячих роскошів...

Важна в мене була й та година, як (закреслено я) їхав я до Жуковського й Гоґоля з листом од Плетнева, яко двойник его (так воно починалось), а в сего Москаля Москалів и всячеського Москаля (той бѣ слава дней своих, яко Москаль) (закреслено по) лишив у схованьці скінчену вже понаські „Чорну Раду“.

Важна була й та, як я, на питанья варшавського Пилата — игемона, Якова Солов'єва: „Чем же вы будете, патеряфъ службу?“ відказав: „Нищимъ“.

*) Між рядками листа додає Куліш такий коментарій до сих слів: „Так-то, бачте, мені любо Ваше ім'я сьвяте єдинити з нашим „Золотоверхим“ Михайлом у Києві (Я-то вже знаю, за що люблю его и над сьвяту Софію Ярославовну).“

Була ж и та (закреслено м и н у т а) година неменшою, як, за приводом жидккого підбріхача („Зоря 1893, ч. I, стр. 10) Мордовця, мене вигнано з другої служби, що вона тільки про те й вагоніла в мене на плечах, аби працювати над її мудрощами в-ночі, а день-деньський ув Імператорській Публичній Библиотеці. (Любий наш Павлик-Павлюк-Павлюга вимагає в мене споминок. Нехай читає в „Русскомъ Обзорѣніи“ 1893, мабуть, у I-й книзці, оповідання моє „Омут“. У сему омуті був я сам своєю,) яка вона ні є, особою, року Б. 1873-4, и тут змалевано ту семью, що с-поза неї жидків підбріхач иссадив мене з місця, щоб сісти на него самому, — семью нашого старшого, Головачова. Трошки тільки дечого викинути, трошки, а може й геть багато де-чого вмовчаного додати; дак и була б автобіографія моя того моменту).

Важлива в мене досить и та година, як плуг, сокира, пила, рубанок не вибували в мене з рук, да й не втеряв я ні єдиного тижня без Bearbeitung'a давньої праці, чи то-без творива зовсім нові. Як надрукує Турещина (Ви, певно, знаєте, що Лейпциг не хотів за готові гроші друкувати оригіналу брошури моєї про Кунцевича й Руцького, так що вже й казати про цісарщину!)... Оце ж, як (закреслено н а д р у к у є) понадруковує Турещина мого „Дзвона“, мої драми, мої поеми, а я появлю на світ опрацьовані наново трі томи Іст. Воз. Руси ш шістьма рукописними, що мушу про их документову повню їхати (на-провесні) в Варшаву, Петербург, Москву, а може й до Львова.

(Як би тільки ти, козаче,
Мні під сей згодився час!

Написав я архи-тенденційно исторично повість, — 240 ш чимсь листків мого писання, — про Львів, его езуїт и таке инше, та й ні с ким порадитись. Один був у мене компетент(н)ий порадник, Василь Білозірець, дак — горенько наше! лежить у тяжкому, давньому вже недужі, що й власною рученькою до нас не пише, а диктує...)

Вибачайте за переривкі... Ото ж побачите тогді, що про мене важна година була троха чи не по всі дні життя мого... Пишете — здорові бувайте — що людям науки й словесности треба єднатись; я ж из усіма єднався, єднався аж натто шире, покіль такі люде, як Боніфатович Антонович да Иван Білозірець (им'я ж [закреслено и м] таким людям — легион), мало того, що клеветали на мя тай по-за плечима, да прибули до мене (Боніфатович та Иван) й (закреслено в) на хутір (у Піддібень), (,) щоб мені плюнути в вічі при моїй Ганні, (а як плюнути, се довга річ про сей лист). И такі вчинки, зоставляв я, рада єднанья, — бачите, як довго, не виявляючи навіть листовно, не то-що печатно перед письменним світом... Я йшов собі та йшов, як мовляв той, возложивши руку на рало, не озираючись позад себе, не зйркаючи по боках. Порадниками моїми в речах трудних були тільки великі дії (є в нас чоловіча, на прізвище Ді й) поезії, науки, культури, — и йшов собі позад рала, та й не сумував, усіма занедбаний... Усіма? ні бо таки? От и недавнечко прибуло до мене трое письменних, та недрукованих, иза сорока верстів по сьнігах да заметах: один — сільський учитель, другий — учень учителя, третій — учень учня, а всі вони учителі старого й малого, під проклямою: „Туне прияте, туне дадите“. И як подавав я им вітаючись прихильно до них руку, дак середній в них, несподівано мені, поцілував мою правичку и залився сльозами, затуливши собі вид обіруч. Вони читали багато моїх річей, да не всі, и я дав їм дещо недруковане (бо [закреслено д р у к и] Кулешівщину печатану давно поровдаровував людям убогим), дав про те, щоб знали, як щиро я люблю рідний простолюд, хоч и (закреслено н е) бороню ему титулу Н а р о д, без вишчих репрезентантів національності его...

Ну, та годі вже про се! Нехай собі наш любий Павлик подвизаєцьця в народолюбстві по своєму, без нашого письменського гріха...

За Ваш проєктець вєліко дякувати. Оце ж и посилаю в коломийську газету, переписавши „самымъ чистымъ петербургскимъ почеркомъ“, як учив нас у 1-му и в 2-му класі уїздного училища Яков Яковлевич, що ми, дітвора, не знаю й за що про-звали Брулем. Бруль та й Бруль! а тепер ні в кого вже й поспитати, за що И г н а т ь е в а дражнили за-очі Б р у л е м ?

З Ваших високошановних праць, які б ні постеріг я (закреслено в) хибив в них, як и Ви в моїх (humanum errare est), посылайте до мене сьмільно. Cultivare amicitiam навчила мене лиха година, мов та біда, що навчить усякого с салом коржі їсти. З'ємів я сартате benevolentiam поштарську. Присилайте під nereкомендованим бандероєм, як той казав, „небрежно и безбоязненно“, та й сповіщайте: що печатаєте б то другим типом таку й таку річ. Скоро постережу, що драконська віа драконує, — зараз відпишу: „Охотаж Вам самому передруковувати! Очі Вам здадуться про де-що потрібніше. Праці ж Ваші (закреслено м е н і т р е б а) мушу штудувати. Дарма шо на провесні (закреслено р у ш у) роспичну (закреслено х в а л и т ь) (слава Богу, знов) блукати по письменських світах да присвоювати собі чужий розум, а про-те за політичну прірву виберусь не так-то скоро, загрузнувши в архивах та в библиотеках після

такого довгого алканья. Дак мушу заздалегідь наздоганяти Вас у тому, чим Ви — дякувати Вам — усіх нас повипереджували.

Витаємо Вас обох обое.

Щирий прихильник Ваш

Куліш Олелькович Панько*.

Р. Б. 1893-го, місяця студена руського 28 дья. С хутора Ганнина Пустинь.

Дальші листи — в літературних справах. Куліш повідомляє Драгоманова про свої літературні плани й біжучу літературну працю, головню над перекладом св. Письма, ділиться з Драгомановим літературними новинами, які до нього доходять, повідомляє про труднощі й небезпеку листовних зносин, але на все те не вважає та подає поради, як писати.

Задумавши видавати свої праці закордоном, за технічною допомогою Драгоманова, Куліш в листі з 2.I. 1894 р. накреслює такий план видання:

„Друки ж мусять бути впорядковані такенькі: 1) Поема Панька Небрехи, 2) Царь Наливай драма (таки здорово ганю іезуїт), 3) Маруся Богуславка, поема, 4) Петро Сагайдачний, драма (анов ганю вельми езуїт, — тим и небезпечно печатати в Австрії), 5) переклад Шилерового Вилгелма Теля, 6) Грицько Сковорода, поема, 7) Позичена Кобза, 8) Хуторні Недогарки. Оцеж, лічучи сюди й Дзвона, кожній божественій Сестрі по серезьці, чи по личману до намиста, з низеньким чоломом.

Печататимемо тільки по трі сотеньки примірників, — на якому папері, яким форматом, яким шрифтом, — се, брате мій єдиній, буде діло твоє. Над сими трома сотнями передаю теперенькі тобі все мое право. А про устихотворену біблію дбатимемо спокволя, яко люде обачні, послїдувателі „великих докторів“. Тільки не помились на віркóму корректорові. Правопись нехай буде всюди однака, така як у „Давоні“.

Рукописи опинилися у М. Павлика, який не спішився з друком. З сього приводу Куліш 10.II. 1894 р. пише до Драгоманова:

„Жду та жду аркушика друку, віддавши Вам над ним пленіпотенцію, а Ви й не знаєте, що Небрешина поема etc. etc. знаходяця вже другий рік у Павлика! Коли б він их погубив, я б давно вже переписав и послав у Париж, а-то ж ні! тільки мовчить собі, довідавшись, що тепер уже, як попорядкуєте, так тій справі й бути. Зараз посилаю ему наказ послати Небрешину поему и все инше Вам, а як Ви печататимете, се нехай буде по Вашому, а не по моему: бо я не австріяцький Krieg(s)grath щоб мені за 1000 верстов писати диспозицію“.

У Р. С. додає:

„Давно мені, що Павлик и не послав Вам оригіналів моїх и навіт не пробовкнув, що вона в н ё г о, а не в мене. О козацькі та попівські насльїдники! Чорт матиме з вас добра. Оригінал ё, гроші ё, а печатання нема! Сон, та й годі сниця“.

В листі з 31.X. 1893 знаходимо цікаві відомості про літературну працю дружини Куліша — Ганни Барвінок:

„Ганна Барвінок напечатала дешищу в „Оснóві“ під літерами А. Б. (сестра Вас. Білозерського). Я ж буки перевернув у Барвінок; тогді вже на аза мусили ми зробити глаголя, се есть Г а н н у, а не Александрю або Анну.

„Бабу Борьця“ давно вона послала пані Кобринській. Я тільки хотів звернути Вашу увагу на се оповідання, як воно виявицьця. Ми й самі так думаємо, що жіноцька література годилась би тільки про безбачченків. Коли ж чоловікові не добро есть бути єдиному бежжінки, дак и по́давню — жінці без чоловіка, як у домівці, так и в кнвнзці. А то ще ось яка річ. Г. Б. заготовила всі свої оповідання під назвою „этнографичніх“; та не хоче печатати лубьяною вимовою в о н ы р о б ы л ы и т. и. А як напечатати объ онъ полъ? Дай гроші — переведуть; без грошей — попсують. Хтось якось писав до нас про видання жіночих творів, щоб розпочати з Ганниних; та ми — до за сям, до за тям, до за сном товстим, забули. Починаємо тепер справу с початку. Як порадите, так и зробимо“.*)

*) В дальшому листуванні Куліш скаржиться на лиху коректу закордоном та на самовольне повертання грошей на инші видання — не ті, на які послано: „Прочав би я Вас внушити й П-кові, які б ні були вжиточні популярні книжечки П-кові, не моя печаль чужих дітей качать: у мене й своїх доволі плаче, а скільки ж то ще Ганниних!“

Найбільш постійна тема листування — переклад св. Письма, — над сьм Куліш головню трудився наприкінці свого життя, про се найчастіше пише та знаходить у сій праці співчуття й допомогу з боку Драгоманова. З листування дізнаємося, що загально поширена версія, ніби Кулішів переклад Библиї згорів під час пожежі його хати на хуторі, — неправдива: „гарячий Куліш“ (так, він каже, називали його діда), подразнений відношенням земляків до нього, спалив свою довголітню працю. В березні 1895 він признається: „одну тільки брехню я собі дозволив: не в пожарі згорів мій давній переклад Библиї: я спалив ёго в камині, гнівлючись на земляцтво, а воно сёго й не стоїть — ні по сьм, ні по тьм боці політишнєї прїрви. Коли схоче Бог, чи якась таємнича сила природи нашої, дак и с каменюк поробить нам земляцтво, як нас не буде на сьвітї. Про теж то земляцтво я й дбаю“.

Сей відрух подразнення з часом уступив місце свідомості великої національної ваги перекладу св. Письма.

„Моя справа така, — пише в листі 15. I. 1895 р., — щоб виробити в Библиї рідну мову; я ж и тепер записую свої синоніми в окремию книжечку, поправляючи сам себе позад перекладної ходи своєї. Коли б йти такенькі поти, поки скажу гоп! тогді б тільки зосмілявся появити первий випуск, сказавши собі: *quid potui feci*. За лишнім грошєм на 500 примірників, як раете мені здорові, не постю, — нехай наше слово сягне як найширше покіль що, — а хотїлось би мені допевнитись єдиности в тому слові. Ще ж до сего — хто б в наших людей, опріч самого Золотоверхого, редакторував би поза прїрвою так добре друківане, як ті Кавчі, ті Соціни, ті Верни, ті Рейсси? . . Коли б довести переклад мій до аміня, я б сам двинув на ввесь останок віку мого під Париж або що, та й знавби, що не впосліджу загайливої національности нашої“.

Через два місяці (14 березня) знов повертається до сєї ж теми.

„Хочецьця хоч на останці віку трохи порозумїшати, а працю свою поставити як той ромєн, що поріс ис тинюм рівєн (се б то, бачте, „и в прасьвещенїї стать с вєкам нарафне“), а не так, як „трава на облові“, що подивившись на ёго, на той обліг, вітхнеш мовчки та й подумаеш: „Ой нема, нема ні в кому правди, тільки в єдиному Бозї.“ Оцієї ж то божїї правди жадаю, „имже образом елень жадаєть на источники водных“, не вважаючи ні на які церкви й церковні секті. А Вам, певно, за вгонобу жадання мого, прибавить людзька доля віку: вона ж бо таки (думаю) по нашому дбає про Божу правду на землі: бо що глибше в старосьвіщину, то все більше було того, що в княжих усьобицях вѣдци чловѣкомъ съкратишась. Маю в Бозї надїю, що ми в Вамя поживемо и попоробимо трохи на сьвітї, щоб людям веселїц було посылї нас, нїж до нас“.

Куліш часто звертається до Драгоманова за порадами щодо чужомовної екзегетичної літератури і, видимо, дістає ті поради та ними широко користується. В тїм самім листі Куліша читаємо: „Вольф усе мені перекидає через прїрву. Поперекидає й те (*resumptum causa*), про що натякаете. Ви ж, коли снага та ласка, позанотовуйте мені, де печатано про Оксфордян, про Кауча, Соціна, Рейса, Верна и про таких инших, та й про библистику огулом“. А на самому початкові листа каже: „27 березоля н. ст. писали Ви знов, що занепадали, та й не по малу. Тяжко мені було довідатись про се: бо коли б не Ви, не було б такого перекладу Библиї, який буде теперенькі, аби миш голови не відкусила“. Знаходимо в листах Куліша ріжні, переважно технічні, подробиці в справі його перекладу Библиї, що заслуговують на окрему спеціальну розвідку.

Кореспонденція Куліша з Драгомановим кидає в певній мірі світ на тодішні відносини в нашому громадянстві та й взагалі на тодішню психологію громадянську. Куліш і Драгоманов се — два ідейні антиподи свого часу. Перший до початку свого листування з Драгомановим спалив у своїй ідеології майже все, що з погляду громадського та політичного звязувало його з земляками, залишився у нього звязок, правда — дуже глибокий, в ділянці сутонаціональній, головню в сфері рідного слова й письменства.

Видавши свою „Історію возсоединенія Руси“, Куліш розійшовся навіть з найближчими своїми колишніми однодумцями — Костомаровим, Білозерським, Гатцуком, Жемчужниковим. У своїй громадянській самотності він зневажає громадську опінію взагалі („Гдѣ органы этого общественнаго мнѣнія? — питає він в листі до М. Білозерського. — Кто представитель этого общественнаго мнѣнія? Эта боязнь относится къ нѣсколькимъ говорунамъ“) та зокрема опінію українського громадянства (про своїх земляків каже він у тому ж листі, що вони „до того ничтожны въ своихъ дѣлахъ, что и у меня нѣтъ ни малѣйшей охоты собирать ихъ въ кружокъ и тратить время на направление ихъ къ чемунибудь путному“). Цілком свідомо допускається він дуже нерозважливих з громадського погляду кроків: відновлює відносини з М. Юзефовичем, що відіграв таку фатальну роль в трагедії Кирило-Методієвського Брацтва, співробітничав у найбільш реакційних органах свого часу — „Русскомъ Вѣстникѣ“ М. Каткова, у „Вѣстникѣ Юго-Западной Россіи“ К. Говорського, одночасно пориваючи звязки з поступовим „Современником“. Наче би з якимсь цинізмом оповідає Куліш — кому ж? Драгманову (лист 12. III. 1894) — пригоди свої з „Гражданиномъ“ кн. В. Мещерського, якому послав він для друку свою „Владимирію“. Навіть у справі національній, обмежуючись стороною, яку він означає як етнографічну, розходиться з українським громадянством у всьому, що має характер політичний („Мы составляемъ націю въ смыслѣ этнографическомъ, но вовсе не въ политическомъ“, — з того ж листа до Білозерського). Врешті свідомо, самохіть пропонує свої послуги російському правительству — для боротьби із змаганнями своїх земляків, в тім числі і Драгоманова: „Мнѣ запрещено издавать въ Кіевѣ журналъ, — пише до проф. К. Бестужева-Рюмина, — тогда какъ главному управленію по дѣламъ печати слѣдовало бы умолять меня объ этомъ, чтобы излѣчить мѣстную интеллигенцію отъ такого недуга, въ какой впалъ, наконецъ, и Драгомановъ“ (сей лист, як і лист до Білозерського, — В. Шенрокъ: П. А. Кулишъ, „Кіевская Старина“, 1901, VII—VIII).

За такого ідейного напряму, що могло єднати Куліша з Драгомановим та навіть викликати зворушливе, ніби якесь ніжне почуття до нього? В першу чергу мало тут, на мою думку, значіння обопільне їх відчуження від загалу тодішнього українського громадянства. Обидва вони були ніби на одшибі українських настроїв, ставились до тих настроїв більше ніж опозиційно. Таку їх засадничу позицію виразно підкреслює Куліш, не раз звертаючись до Драгоманова в такий, напр., формі, як: „Золотоверхий наш Михайлоньку, москвоманських и україноманських дурисьвітів великомученику“ (лист 1. XI. 1893 та ін.). Се були ніби два ідейні противники, що силою обставин опинилися разом на безлюдному острові — у відособленні громадської опінії — та відчували, бодай вимушену, спільність свого положення. Але й поза тим ще багато дечого вязало сих однаково непідклонних у своїх поглядах українців. Обидва були люде високо освічені і, як такі, знаходили, поза різницею своїх політичних та соціальних поглядів, в широкій сфері культурних інтересів такі точки, що їх мусили на сім ґрунті єднати. І Драгоманов, як і Куліш, займався дослідями в питаннях релігії, лише в більш засадничому змісті, навіть користався творами тих самих авторів, яких рекомендував Кулішеві, — напр., М. Верна про Біблію. Отже се були, так би мовити, товариші по одній науковій зброї. Не міг їх різнити і самий напрям наукового досліду; користуючись переважно німецькими, почасти англійськими авторами (як і тодішня богословська наука в Росії), Куліш, в основі своєї натури людина глибоко релігійна, стояв у своїй перекладній праці понад конфесіональними різницями („Божої правди жадаю . . ., не вважаючи ні на які церкви й церковні секти“ — лист з бе-

резня 1895 р.; „я й сам усяк міркую, щоб відсовувати геть попівський на-
ніс у поезію пророків. Без Вашої цензури не друкуватиму“ — лист з 31.X.
1893). Отже на так близькому для обох сих культурних людей ґрунті на-
уковому суперечности у них не було, — а скоріше — єдність основного
напрямку.

Не знати докладно, як Драгоманов реагував на ті погляди Куліша,
з якими не погоджувався. Але в одному з листів до М. Павлика (три ли-
сти до Павлика знайшлися серед кореспонденції Драгоманова в його архіві)
Куліш наводить витяг з листа Драгоманова, де той відмовляється прийняти
дохід з видання Кулішевого „Дзвону“, так мотивуючи свою одмову: „Я
дуже дякував і дякую вам за те, що предложили мені дохід з розпродажи
„Дзвона“, та щиро вам кажу, що я морально не можу прийняти того, —
через те, що я ж, як знаєте, на $\frac{3}{4}$ змісту „Дзвона“ не годжуся, то ж як
би було мені брати с того гроші? Вірте, що з мого боку це було б без-
совісно“. Як видно, Драгоманов не таївся перед Кулішем з тим, що погля-
дів його в більшості не поділяє. Взагалі він добре розумів сю характерну
постать і в листі до І. Франка з 25. XII. 1894 писав: „З Кулішем хоч так,
хоч сьак, а в чепуху вскочете. Зане Куліш єсть і Кулішем зостанеться“
(Листи до І. Франка, т. II, 292), а проте в той самий час радив Франкові
неодмінно притягти Куліша до співробітництва в „Житті і Слові“ (ibid.,
273). І Куліш, як ми бачили, не крився перед Драгомановим у таких своїх
чинах, як спроба співробітництва в „Гражданинѣ“, або в „Русскомъ Обо-
зрѣніи“, хоч не міг не розуміти, що такий чин, з дуже виразного успосо-
блення його кореспондента, мав бути більше ніж сумнівний. Отже з обох
боків жадної облуди не було, обидва кореспонденти добре один одного ро-
зуміли і, розходячись в питаннях дуже навіть важливих, листувалися один
з одним, будиши звязані інтересами більш засадничого порядку. А єднала їх
праця для майбутности батьківщини. Висловлюючи побоювання, що один
з його листів загинув, Куліш пише: „опасуюсь, щоб и того — того про-
стого листу — не вкрадено: дніе бо суть лукаві, а людіе — безглаві. Та
про се не турбуймось. Коли наші предки, є одними засапожниками, кликом
погані пълки побѣждаху, дак ми правдивим пером подужаємо нових поло-
вців і печенігів. Затурканий наш люд гарну промовив приказку: все мине-
цьця, тільки правда вістанецьця. Непослїдуций він між народами, и добре
Ви чините, що про нѣго всяку старовину и новину свою и чужомовню
штудуете“ (21. XII. 1893). На такому ґрунті й сходилися сі два бігуни гро-
мадського світогляду. Приклад, що його не часто можна бачити — не лише
в українських колах.

Куліш добре розуміє той їх глибокий духовий звязок і не раз під-
креслює спільність своєї життєвої місії з такоюж Драгоманова. „Нехай
гасителі сьвітла чинять свое, ми чинімо свое“ (лист 14. VIII. 1893); „коли
Бог не ссилає на нас огню та жупелу, дак через такихъ, може, тільки пя-
тѣх чи десятѣх правдолюбців, як ми з Вами“ (3. III. 1895); „тісно на с'віті
нам, та вповаю поширшає: правда бо за нами, дак за нами й сила. Амінь“
(30. III. 1895).

З боку Куліша особисте ставлення його до Драгоманова викликане
повним зрозумінням його національної заслуги. „Хто Ваші праці оцінує?
Хто за них дасть правдиву мзду?“ (10. II. 1894). „Слава тобі, Боже исто-
ричнѣї правди, слава тобі, що не вкоротивъ еси віку нашому правдолюб-
цеві, нашому Семиліткові-Самсонові, нашому Золотоверхому Михайлові“,
— пише Куліш, діставши звістку, що Драгоманов одужав (12. III. 1894).
На початку 1895 р. (15. I.), радіючи з такої звістки пише: „як згас бя Ваш
лихтар, ходили б ми не то вночі, та и вдень помацькі“. В одному листі
(2. I. 1894) Куліш пробує перейти навіть на інтимно-дружний тон, зверта-

ючись до Драгоманова: „брате мій єдиний“ та пишучи: „Одрадою й потіхою моєю був мені твій розумний і лагідний лист, єдиний мій брате“; але, очевидно, розважливий кореспондент його не піддержав сього тону, уважаючи його за пересадний. Увесь час запитує Куліш про здоровля в зворушливому тоні: „Як же Ваше здоров'ячко? От моя тривога!“ (10. I. 1894). „Не вдавайтесь вельми в працю. Над усе інше, дбайте про Ваше здоров'ячко. Вашій же помішниці дозвольте поцілувати обидві руки, що вона зберегла Вас про нашу велику нужду“ (30. III. 1895). В липні 1895 р., наче передчуваючи лихо, запитує Куліш, коли вже Драгоманов упокоївся: „Тільки ж чого се нема 'д Вас ані же відпису?“ (6. VII. ст. ст.). І знов таки підкреслити треба, що се були відносини двох людей, яких ділила непророхима прірва соціальних та політичних переконань.

По листах Куліша, не тільки з їх змісту, але й із зовнішнього вигляду, можна прослідити, як наспівала і для нього самого життєва його драма. Вже в січні 1894 р. скаржиться на інфлюенцу, що скількома нападами підточує його здоровля. Скаржиться, що трудно йому під хворобу працювати, — перериваючи переклад Біблії, переходить на лекшу роботу. Заощаджуючи сили, пише коротше. „Не сподіваючись, — сам каже, — довго жити на світі, ошаджую години й минути“ (3. III. 1895). Замість звиклого квітчастого, на початку листа, звертання до кореспондента, з каліграфічним вирисовуванням першої, заставної літери, обмежується коротким надписом: „Телеграма“ або „Телеграма, се єсть велике ніколство“. Мотивує такий спосіб писання, — „за для невгайки часу“; але причина була вже глибша. Самий характер письма зраджує недобрий стан здоровля: така раніш тверда рука, починає все більше дріжати, — літери, писані чорнилом, дуже нерівні. Пише здебільшого олівцем, що до певної міри затаює нерівність письма. Не можна без зворушення обсервувати се поступове згасання бурхливого життя „гарячого“ Куліша...

U7916

**Видання Українського Історично - Філологічного
Товариства в Празі.**

3186252710

1. Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі за перший рік його діяльності (від 30. травня 1923 р. до 31 травня 1924 р.). 1925 р.
2. Д. Дорошенко — Л. Білецький. Памяти академіка Миколи Сумцова. 1925 р.
3. І. Мірчук. Г. С. Сковорода (Замітки до історії української культури). 1925 р.
4. В. Біднов. „Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа“ та його походження й значіння. 1925 р., ст. 28.
5. Л. Білецький. Основи української літературно-наукової критики. Впровід. 1925 р.
6. В. Щербаківський. Основні елементи орнаментатії українських писанок та їхнє походження (Студія). 1925 р., ст. 32.
7. Л. Чикаленко. Техніка орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищ. 1925 р., ст. 11.
8. Д. Антонович. З історії церковного будівництва на Україні. Вип. I. 1925 р.
9. Ф. Слюсаренко. Грецька федеральна конституція кінця IV віку пер. Хр. 1925 р.
10. С. Смаль Стоцький. Ритмика Шевченкової поезії. 1926 р., ст. 44.
11. Праці Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік перший (1923—1924). Том I. 1926 р., ст. 210.
12. Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі за другий рік його діяльності. 1926 р., ст. 14.
13. Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі за третій рік його діяльності. 1927 р., ст. 13.
14. Шостий рік діяльності Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. 1929 р., ст. 15.
15. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік четвертий (1926—1927). 1930., ст. 20.
16. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік п'ятий (1927—1928). 1930 р., ст. 14.
17. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік шостий (1929—1930). 1930 р., ст. 32.
18. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік восьмий (1930—1931). 1931 р., ст. 32.
19. Дискусія над питанням: „Откоуду есть пошла руская земля...“ 1931., ст. 30.
20. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік дев'ятий (1931—1932). 1933 р., ст. 24.
21. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік десятий (1932—1933). 1933 р., ст. 16.
22. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік одинадцятий (1933—1934). 1934 р., ст. 16.
23. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік дванадцятий (1934—1935). 1935 р., ст. 16.
24. Памяти професора Василя Біднова. 1936 р., ст. 32.
25. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік тринадцятий (1935—1936). 1936 р., ст. 16.
26. С. Смаль Стоцький. Останній рік Шевченкової поетичної творчості. 1937 р.
27. І. Мірчук. Чи можливі синтетичні суди а ргіогі? 1937 р., ст. 8.
28. М. Антонович. Матеріали до вербування українців у пруську армію XVIII в., 1937 р., ст. 7.
29. Д. Дорошенко. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України. 1937 р.
30. Б. Крупницький. Пилип Орлик і Сава Чалий. 1937 р., ст. 6.
31. О. Лотоцький. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. 1937., ст. 14.
32. В. Садовський. Господарські погляди українського поміщика в першій половині XIX в. 1937 р., ст. 14.
33. А. Яковлів. До історії кодифікації українського права XVIII ст. 1937 р., ст. 12.
35. Ол. Шульгин. Ідеологічна ненависть і непереможна любов Ж. Ж. Руссо до Франції. 1937 р. ст. 7.
35. В. Сімович. Проблема гармонії складів у морфології слов'янських мов. 1937 р.
36. Р. Смаль Стоцький. Краса і погань. 1937 р.
37. К. Чехович. Чеські впливи на Франкового „Мойсея“ та „Івана Вишенського“.
38. Ф. Слюсаренко. Нумизматична праця проф. В. Б. Антоновича. 1937 р.
39. Ів. Борковський. Значіння деяких предметів знайдених в Майкопській могилі.
40. Л. Чикаленко. Віфікаціонізм. 1937 р.
41. В. Щербаківський. Матеріали археологічних розкопів на Переяславщині.
42. В. Дорошенко. Примітки В. Антоновича до Шевченкового „Кобзаря“. 1937.
43. Праці Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Том II. 1937 р.
44. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік чотирнадцятий (1936—1937).